

УДК343.14

Махлай Богдана Віталіївна –
студентка 3 курсу факультету адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Bohdana V. Makhlai –
3rd year student
of the Bar Faculty
Yaroslav Mudryi National Law University
(77 Pushkinska Street, Kharkiv, 61024, Ukraine)

До питання про оцінку доказів крізь призму положень Конвенції про захист прав і свобод людини та правові підходи ЄСПЛ

Стаття присвячена аналізу поняття допустимості доказів як одного з ключових компонентів права на справедливий судовий розгляд. Досліджується сутність доказового права у світлі Конвенції про захист прав і свобод людини (далі – Конвенція). Розглядаються правові висновки Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд) щодо оцінки доказів, отриманих з порушенням прав людини.

Ключові слова: докази, допустимість доказів, права людини, кримінальне провадження, Європейський суд з прав людини, справедливий судовий розгляд.

Статья посвящена анализу понятия допустимости доказательств как одного из ключевых компонентов права на справедливое судебное разбирательство. Исследуется сущность доказывания в свете Конвенции о защите прав и свобод человека (далее - Конвенция). Рассматриваются правовые выводы Европейского суда по правам человека (далее - ЕСПЧ или Суд) по оценке доказательств, полученных с нарушением прав человека.

Ключевые слова: доказательства, допустимость доказательств, права человека, уголовное производство, Европейский суд по правам человека, справедливое судебное разбирательство.

B. V. Makhlai On the Assessment of Evidence through the Prism of the Provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms and the Legal Approaches of the European Court of Human Rights

The article is devoted to the analysis of the notion of admissibility of evidence as one of the key principles of the right to a fair trial. The essence of the law of evidence is studied in the light of the Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms. The European Court of Human Rights legal conclusions on the evaluation of evidence obtained in violation of human rights are considered.

In the course of active democratic transformations in our society, the right to a fair trial is an important role in ensuring human rights. The judge's rendering of a lawful and reasoned court decision is the result of the court's clarification of the circumstances relevant to the case. These circumstances must be supported by relevant evidence. According to the rules of criminal procedure, not all evidence can be used as a basis for a court decision, and the question of the inadmissibility of evidence often arises in judicial practice. First of all, the evidence obtained in violation of the fundamental human rights declared in the Convention is called into question. The most common violations are non-compliance with the requirements of Articles 3, 5 and 6 of the Convention on the Prohibition of Torture in Proceedings, non-compliance with the right to liberty and security of person in detention and the right to a fair trial in the context of violations. All these human rights violations occur in criminal proceedings in the process of evidentiary activities of law enforcement agencies. In this connection, the issue of law enforcement of the norms of the Convention and the provisions covered by the decisions of the European Court of Human Rights in criminal proceedings becomes especially relevant.

It should be noted that the Court does not decide on the admissibility of certain evidence, but only concludes on the fairness of the proceedings as a whole.

The question of the admissibility of evidence in criminal proceedings is determined exclusively by national law.

Evidence must be considered obtained illegally when its collection and consolidation is carried out in violation of the human and civil rights guaranteed by the Constitution of Ukraine, established by criminal procedure legislation, or by an unauthorized person or body, or by actions not provided by procedural norms. In this context, given the need to implement European standards in criminal proceedings, it should be noted that evidence must also be obtained guaranteeing the rights and freedoms guaranteed by international instruments, which have been approved by the Verkhovna Rada of Ukraine, in particular the Convention for the Protection of Human Rights and fundamental freedoms.

Keywords: *evidence, admissibility of evidence, human rights, criminal proceedings, European Court of Human Rights, fair trial.*

Постановка проблеми. Процеси активних демократичних перетворень в нашому суспільстві обумовлюють відведення важливої ролі у забезпеченні прав людини праву на справедливий судовий розгляд. Винесення суддею законного та обґрунтованого судового рішення є результатом з'ясування судом обставин, що мають значення для справи. Зазначені обставини повинні бути підтверджені відповідними доказами. Проте, враховуючи положення кримінального процесуального закону, не всі фактичні дані можуть бути покладені в основу судового рішення, а питання недопустимості таких даних як доказів досить часто постає у судовій практиці. Насамперед, під сумнів ставляться фактичні дані, отримані з порушенням основоположних прав людини, задекларованих в Конвенції. Найбільш поширеними порушеннями є недотримання вимог статей 3, 5, 6 Конвенції щодо заборони катування або іншого жорстокого поводження при проведенні процесуальних дій, недотримання права на свободу та особисту недоторканність при застосуванні, зокрема, затримання, і стосовно права на справедливий суд у контексті порушення строків розслідування, права на захист, презумпції невинуватості тощо. Найчастіше зазначені порушення прав людини відбуваються у кримінальному провадженні у процесі доказової діяльності правоохоронних органів. У зв'язку із цим особливої актуальності набуває питання правозастосування норм Конвенції та положень, що висвітлюються у рішеннях ЄСПЛ, у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Невирішені раніше проблеми. Проблему допустимості доказів досліджували такі вчені у галузі кримінального процесу: В. В.

Вапнярчук, І.Ю. Кайло, Я.Ю. Конюшенко, Л.М. Лобойко, М.А. Погорецький, А.В. Панова, П.В. Руда, О.В. Ряшко, В. В. Тютюнник та інші вітчизняні дослідники. Окремі аспекти імплементації практики ЄСПЛ висвітлені у О.М. Дроздова, О.В. Дроздової, О.Б. Комарницької, В.В. Короля, Н.С. Кульчицького, Н.О. Марчук, В.Д. Юрчишина, О.Г. Яновського та деяких інших. Проте наявність дискусійних питань у контексті застосування європейських стандартів, а також перманентне оновлення практики ЄСПЛ, в тому числі зміна підходів до правозастосовного тлумачення Судом окремих приписів, свідчить про існування потреби подальшого обговорення та пропонування шляхів можливого вдосконалення доказової діяльності.

Метою статті є вирішення проблемних питань, що виникають у процесі оцінки доказів, отриманих з порушенням прав і свобод людини, у світлі нормативних положень Конвенції та правових висновків, сформульованих ЄСПЛ з цих питань.

Виклад основного матеріалу. Вихідне значення для висвітлення окресленої проблематики має визначеність у юридичній термінології. У контексті цього доцільно звернути увагу на існування законодавчої дефініції поняття доказу у ст. 84 КПК України. Зауважимо, що вказана норма складається з двох частин: перша містить безпосередньо визначення доказів, а друга – перелік їх процесуальних джерел. Водночас відмітимо, що слід погодитись із точкою зору деяких науковців, щодо необхідності розглядати доказ саме як єдність фактичних даних та їх процесуальних джерел.

Доречно зауважити, що законодавець у визначенні, сформульованому у ст. 84 КПК України [1], робить акцент на такій обов'язковій ознаці доказу, як «отримання у передбаченому

законом порядку». При цьому деякі вчені ще до прийняття КПК 2012 р. у своїх доробках також акцентували увагу на такій властивості доказів. Зокрема, Я.Ю. Конюшенко під доказами розумів будь-які відомості про факти, отримані у встановленому законом порядку органами дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду для підтвердження чи спростування події злочину, з'ясування, відтворення та доведення обставин, які мають значення для встановлення істини та зумовлюють прийняття законних і обґрунтованих рішень [2, с.232].

Отже, можна констатувати, що доказами у кримінальному провадженні можуть бути не будь-які фактичні дані, а лише ті, які є належними, допустимими, достовірними, тобто наділені їх ключовими властивостями.

Найпоширенішими способами отримання доказів є проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, регламентованих КПК України. Відзначимо, що саме більшість порушень правил, які регламентують проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій, виключають можливість визнання отриманих фактичних даних допустимими як докази [3, с.430].

Стаття 86 КПК України містить правило, згідно з яким доказ є допустимим лише за умови його отримання у порядку, встановленому цим Кодексом. Підкреслимо, що законодавче закріплення положень щодо допустимості доказів та визнання їх недопустимими є гарантією забезпечення конституційних прав, свобод та законних інтересів кожного учасника кримінального провадження, їх захисту від неправомірних дій і зловживання владою особами, які здійснюють кримінальне провадження, дотримання належної процедури та ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого рішення суду [4].

Проблематики дефініції поняття «допустимість доказів» є надзвичайно актуальною та розкритою у науці. При цьому, вчені дають визначення поняття допустимості здебільшого через перелік критеріїв (або умов) допустимості. Так, Л.М. Лобойко розуміє під допустимістю доказів дозвіл для органу чи посадової особи, яка веде кримінальний процес, у силу положень процесуального права використати їх як докази. Автор наголошує, що

допустимість доказу визначається з огляду на обставини його отримання і залучення до справи. На його думку, умовами допустимості доказів є такі: 1) одержання фактичних даних із належного процесуального джерела; 2) одержання фактичних даних належним суб'єктом; 3) одержання фактичних даних у належному процесуальному порядку; 4) належне оформлення джерела фактичних даних [5, с. 132].

Схожої позиції дотримується й О.М. Толочко, проте дещо розширюючи та уточнюючи наведений перелік. Так, на його думку, допустимість доказу визначається за такими критеріями: доказ повинен бути отриманий належним суб'єктом; доказ повинен бути отриманий із належного джерела; доказ повинен бути отриманий із дотриманням належної правової процедури; доказ не повинен бути отриманий на підставі неприпустимого доказу; доказ повинен містити дані, походження яких відомо і які можуть бути перевірені; силу доказу, який перевіряється, не повинна перевищувати небезпеку несправедливого упередження [6].

Враховуючи потребу втілення європейських стандартів у кримінальне провадження, слід зауважити, що докази також мають бути отримані із забезпеченням прав та свобод, гарантованих міжнародними документами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Слід зазначити, що у Конвенції, порушення якої призводить до прийняття відповідних рішень ЄСПЛ, загалом немає прямої згадки про докази та безпосередні порушення, що можуть бути допущені у процесі доказування. Лише в контексті формулювання прав особи зазначено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення наділений правом допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення (п. «d» ч. 3 ст. 6 Конвенції). Тобто це єдина вказівка у Конвенції на спосіб отримання доказів.

Відмітимо, що положення ст. 6 Конвенції гарантують загалом право на справедливий судовий розгляд, проте не встановлюють правила допустимості доказів як таких. Питання

про допустимість доказів у кримінальному провадженні – це, насамперед, предмет регулювання національного законодавства і, як правило, саме національні суди уповноважені давати оцінку наявним у провадженні доказам. Отже, завдання ЄСПЛ полягає не у заміщенні національних судів в оцінці доказів або вирішенні питання щодо балансу інтересів сторін[7], а в необхідності переконатися, що провадження в цілому, зокрема спосіб отримання доказів, було справедливим.

Тому доцільним буде розглянути питання допустимості доказів за ознакою справедливості судового провадження. Узагальнення правових висновків, сформульованих ЄСПЛ з цього аспекту засвідчує можливість виокремлення таких умовних груп типових порушень, що мають питому вагу в контексті застосування положень Конвенції: 1) отримання фактичних даних з порушенням права на захист; 2) отримання фактичних даних внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування; 3) отримання фактичних даних з порушенням процедури доказування, що викликає сумнів в якості цієї інформації; 4) отримання фактичних даних з порушенням права на перехресний допит.

Перш за все, слід звернути увагу на оцінку Судом фактичних даних, отриманих з порушенням права на захист. Згідно з національним законодавством, право особи на належну правову допомогу закріплено у ст.59 Конституції України та ст. ст. 20, 42 КПК. До того ж кримінальний процесуальний закон прямо вказує на необхідність визнання доказів, отриманих з порушенням права особи на захист, в цілому недопустимими (п.3 ч.2 ст.87 КПК).

У цьому контексті доцільно згадати рішення ЄСПЛ у справі «Гелетей проти України» (від 24 квітня 2018 року) [8], в якому був наявний факт порушення §1 та пп.«с» §3 ст.6 Конвенції. Приймаючи рішення у цій справі, Суд послався на те, що право на захист в конкретній справі було непоправно порушено, оскільки зізнавальні показання, отримані від особи під час допиту правоохоронними органами без забезпечення доступу до захисника, використовувалися з метою її засудження.

Схожі висновки були надані Судом у справах «Гриненко проти України» (від 15

листопада 2012 року)[13]; «Яременко проти України» (від 12 червня 2008 року)[14].

Наступним аспектом, який враховується судом при вирішенні питання щодо справедливості судового розгляду, є оцінка фактичних даних, одержаних внаслідок катування, жорстокого, нелюдського поводження тощо. Згідно з національним законодавством, використання таких доказів у кримінальному провадженні є недопустимим, оскільки вони отримані з порушенням основоположних прав людини, зокрема права на повагу до людської гідності.

Рішення Суду, в яких аналізується факт отримання у кримінальному процесі інформації внаслідок жорстокого поводження з особою, на жаль, не є поодинокими. Загалом, жорстоке поводження з особою найчастіше має прояв у діях працівників правоохоронних органів, які з використанням сили намагаються отримати від підозрюваного необхідні їм показання. У світлі цього варто згадати, наприклад, справу «Нечипорук і Йонкало проти України» (від 21 квітня 2011 року) [9], в якій констатовано, що первинні зізнання заявника були отримані від нього в результаті поганого поводження, яке прирівнюється до катування у значенні ст. 3 Конвенції. ЄСПЛ зазначив, що докази, отримані в кримінальному провадженні з порушенням встановленого порядку, призводять до його несправедливості загалом, незалежно від доказової сили таких доказів і від того, чи мало їх використання вирішальне значення для засудження обвинуваченого судом. Схожого висновку Суд дійшов і у справі «Мазур проти України» (від 31 жовтня 2019 року)[15].

Звернемо увагу на те, що у вищезгаданих та раніше прийнятих рішеннях ЄСПЛ сформулював правило, згідно з яким прийняття як доказів заяв, отриманих унаслідок катування або жорстокого поводження, робило несправедливим провадження загалом. При цьому у переважній більшості випадків порушення норм Конвенції були допущені з боку представників державної влади.

Однак у нещодавно прийнятому рішенні «Свік проти Польщі» (від 16 листопада 2020 року) [10] ЄСПЛ вперше застосував доктрину плодів отруєного дерева і до інформації від приватних осіб. У наведеній справі члени злочинної організації катували учасника цього ж

угруповання задля отримання зізнавальних доказів і Суд, розглянувши цю справу, дійшов такого правового висновку: «заборона катування і такого, що принижує гідність, поведження або покарання відповідно до статті 3 Конвенції є фундаментальною цінністю в демократичних суспільствах. Така заборона є абсолютною без жодного відступу від неї. Ця гарантія захищає кожну особу незалежно від того, хто з нею жорстоко поводить – державний службовець чи приватна особа».

Далі принагідно розглянути правозастосовне тлумачення Суду у справах, в яких фактичні докази отримані з порушенням процедури доказування, що викликає сумнів в якості одержаної інформації. Відповідно до положень процесуального законодавства України ці фактичні дані можуть (але не у всіх випадках – з урахуванням суттєвості допущених порушень) бути визнані недопустимими у разі їх отримання з істотним порушенням прав людини, наприклад, здійснення процесуальних дій без попереднього дозволу або з порушенням його суттєвих вимог.

Яскравою ілюстрацією третьої виокремлено мною групи може слугувати рішення у справі «Сакід Заїдов проти Азербайджану» (від 12 листопада 2015 року) [11]. У зазначеній справі особистий обшук заявника не було проведено відразу після його затримання, що викликало обґрунтовану підозру в тому, що доказ, знайдений у затриманого, був підкинутий, оскільки впродовж усього часу особа знаходилась під повним контролем співробітників поліції. Суд прийшов до висновку, що якість речового доказу, який було покладено в основу висновку національних судів про винуватість заявника, сумнівна, оскільки порядок його отримання викликає сумніви в його достовірності.

На продовження нашого дослідження зупинимося на аналізі правових висновків Суду щодо оцінки фактичних даних, отриманих з порушенням права на перехресний допит. Відповідно до приписів кримінального процесуального закону України такі докази мають визнаватися як такі, що є недопустимими, оскільки є прикладом таких, що отримані з істотним порушенням прав людини.

Переходячи до висвітлення правових позицій ЄСПЛ у наведеному контексті зазначимо, що у справі «Keskin проти

Нідерландів» (від 19 січня 2021 року) [12] заявник, посилаючись на статтю 6 (право на справедливий судовий розгляд) Конвенції, скаржився на неможливість поставити запитання свідкам, а саме ненадання йому дозволу провести перехресний допит. Оскільки Конвенція гарантує кожному, хто обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення, право допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення, Суд констатував порушення конвенційних гарантій, і як наслідок порушення статті 6 Конвенції.

Аналогічного висновку Суд дійшов у справах «Ішак Саглам проти Туреччини» (від 10 липня 2018 року) [16]; «Urek та Urek проти Туреччини» (від 30 липня 2019 року) [17].

Отже, проаналізувавши окремі аспекти, які враховуються Судом при вирішенні питання про справедливість судового розгляду загалом, можна дійти висновку, що фактичні дані, отримані з істотним порушенням прав людини (права на захист, права на повагу до людської гідності, рівності процесуальних можливостей тощо) є обставинами, які впливають на якість судового розгляду, виступають факторами констатування ЄСПЛ наявності порушень статті 6 Конвенції.

Висновки. Таким чином, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, як і практика ЄСПЛ, не встановлює чітко визначених правил допустимості доказів і доказування загалом. Це цілком природно з огляду на різні традиції та підходи до цього питання в різних європейських країнах. Тому питання допустимості доказів, за загальним правилом, вирішується національними судами саме на основі внутрішньодержавних правових норм. Однак, закріплена в ч.2 ст.6 Конвенції словоконструкція «в законному порядку», як вказує Суд, не є простим відсиланням до національного законодавства й не означає неможливості здійснення самим ЄСПЛ оцінки доказової діяльності на предмет дотримання прав, гарантованих Конвенцією, або відповідності порядку, передбаченого національним законодавством, вимогам справедливого кримінального провадження. Суд зобов'язаний не визначати, чи певні докази було отримано незаконно, а перевіряти, чи не

спричинила така «незаконність» порушення іншого права, гарантованого Конвенцією. Тому у своїх рішеннях ЄСПЛ допускає окремі міркування з питань допустимості доказів і доказування загалом, які, на наш погляд, можуть бути умовно згруповані так: 1) отримання фактичних даних з порушенням права на захист; 2) отримання фактичних даних внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого,

що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування; 3) отримання фактичних даних з порушенням процедури доказування, що викликає сумнів в якості цієї інформації; 4) отримання фактичних даних з порушенням права на перехресний допит.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012р. №4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №9 –10. Ст.88.
2. Конюшенко Я. Ю. Поняття доказів у кримінально – процесуальному провадженні, їх зміст та класифікація. *Право України*. 2010. №2. С.232-237.
3. Ряшко О.В. Деякі проблемні питання щодо значення та умов допустимості отримання доказів у кримінальному процесі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. №48. С. 428–436.
4. Панова А.В. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2017. 256 с.
5. Лобойко Л.М. Кримінальний процес: підручник. Київ : Істина, 2014. 432 с.
6. Толочко О.М. Гуманізація доказування у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. №4. С.187-196.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Корнев і Карпенко проти України» від 21 січня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637#Text.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гелетей проти України» від 24 квітня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c52#Text.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Свік проти Польщі» від 16 листопада 2020 року. URL: <https://www.echr.com.ua/yespl-vpershe-zastosuvav-doktrinu-plodiv-otruyenogo-dereva-do-informaci%D1%97-vid-privatnix-osib/>.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Саїд Закідов проти Азейбарджану» від 12 листопада 2015 року. URL: <https://europeancourt.ru/tag/sakit-zaidov-protiv-azerbajdzhana/>.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Keskin проти Нідерландів» від 19 січня 2021 року. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-keskin-proti-niderlandiv/>.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гриненко проти України» від 12 листопада 2015 року. URL: <https://precedent.in.ua/2015/11/18/grynenko-protyv-ukraynu/>.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text.
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мазур проти України» від 31 жовтня 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e55#Text.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ішак Саглам проти Туреччини» від 10 липня 2018 року. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-ishak-saglam-proti-turechchini-pres-reliz/>.
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Urek та Urek проти Туреччини» від 30 липня 2019 року. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-yurek-ta-yurek-proti-turechchini-pres-reliz/>.

References:

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012r. №4651-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. №9 –10. St.88.
2. Koniushenko Ya.Yu. Poniattia dokaziv u kryminalno – protsesualnomu provadzhenni, yikh zmist ta klasyfikatsiia. *Pravo Ukrainy*. 2010.№2. S.232-237.
- 3.Riashko O.V. Deiaki problemni pytannia shchodo znachennia ta umov dopustymosti otrymannia dokaziv u kryminalnomu protsesi. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*.2013. №48. S. 428–436.
4. Panova A.V. Vyznannia dokaziv nedopustymymy u kryminalnomu provadzhenni: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2017. 256 s.
5. Loboiko L.M. Kryminalnyi protses: pidruchnyk. Kyiv : Istyna,2014. 432 s.
- 6.Tolochko O.M. Humanizatsiia dokazuvannia u kryminalnomu provadzhenni. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*.2014.№4. S.187-196.
7. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Korniev i Karpenko proty Ukrainy” vid 21 sichnia 2011 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637#Text.
8. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Heletei proty Ukrainy” vid 24 kvitnia 2018 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c52#Text.
9. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Nechyporuk i Yonkalo proty Ukrainy” vid 21 kvitnia 2011 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text.
10. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Cwik proty Polshchi” vid 16 lystopada 2020 roku. URL: <https://www.echr.com.ua/yespl-vpershe-zastosuvav-doktrinu-plodiv-otruyenogo-dereva-do-informaci%D1%97-vid-privatnix-osib/>.
11. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Said Zakidov proty Azeibardzhanu” vid 12 lystopada 2015 roku. URL: <https://european-court.ru/tag/sakit-zaidov-protiv-azerbajdzhana/>.
12. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Keskin proty Niderlandiv” vid 19 sichnia 2021 roku. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-keskin-proti-niderlandiv/>.
13. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Hrynenko proty Ukrainy” vid 12 lystopada 2015 roku. URL:<https://precedent.in.ua/2015/11/18/grynenko-protyv-ukrayny/>.
14. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Iarenko proty Ukrainy” vid 12 chervnia 2008 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text.
15. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Mazur proty Ukrainy” vid 31 zhovtnia 2019 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e55#Text.
16. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Ishak Sahlam proty Turechchyny” vid 10 lypnia 2018 roku. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-ishak-saglam-proti-turechchini-pres-reliz/>.
17. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi “Urek ta Urek proty Turechchyny” vid 30 lypnia 2019 roku. URL:<https://www.echr.com.ua/translation/sprava-yurek-ta-yurek-proti-turechchini-pres-reliz/>.